

TAVRİKA VE DNEPR BOYUNDAKİ İLK TÜRKLERİN TENGRİ İNANCI TAPINAKLARI*

İ. A. BARANOV

Kuzey Karadeniz boyu Türklerinin putperestlik inancı ve ayinleri konusu arkeoloji literatüründe hemen hemen hiç aydınlanmamıştır. Bu durum yazılı kaynaklarla, çoğunluğu göçebelerin defin merasimli kompleksleri ve Salt-Mayak medeniyetinin putperest köy mezarları olan arkeolojik materyallerin son derece az olmasıyla açıklanabilir. Filozof Konstantin'in *Jitie*'sinin detaylı bir varyantında şöyle denilir: "Fulla halkında bir kiraz ağacı ile bütünleşen büyük bir meşe ağacı vardı. Ona Aleksandr denilirdi ve altında kurban kesilirdi. Kadınların ise bu ağaca yaklaşmaları ve kurban kesmeleri yasaktı"¹. Bulgar araştırmacısı İ. S. Dujcev'in belirttiği gibi "Aleksandr burada ağacın adı değil, "erkeklerin koruyucusu" anlamına gelen bir cins isimdir."² Bu ayin Çufut-Kale harabeleri yakınındaki Yosafat ovasında Balta-Tiymez eski mezarlığında bulunan kutsal meşe ağaçlarını sayan Kırım Karaimlerinde muhafaza edilmiştir. Karaim ayin şarkılarında Gök ve Alemin tanrısı Tengri Han'ın ismi hâlen yaşamaktadır. Ona atları kurban ederlerdi ve kanlarını kutsal ağaçların etrafına dökerlerdi, kafasını ise ağacın dallarına asarlardı."³ Protobulgarlarla Hazarların ilk dönemlerdeki tarihini yansıtan yeni yazılı kaynak olan Gazi Barac tarihinde birçok kez Türklerin panteonundaki Tengri-Tengri'nin egemenlik durumu doğrulanmaktadır. Onun şerefine Güneşin sembolü olan atların yanı sıra insanlar da kurban ediliyordu. Bununla birlikte Türk bekleri han tahtına keçeyle bindirilerek Tengri adıyla çıkıyorlardı.⁴ Aynı kaynakta Hazarlarla Bulgarların akraba ve aynı putperestlik dini inancı olduğu hakkında bilgi verilmektedir. Hazar kağanı kağan Kubrat'ın büyük oğlu Bat-Bayan hanla olan görüşmelerinde üzülerek: "Bizim Tanrımız, boyumuz ve dilimiz birdir. ... Bu yüzden seni akraba ve kardeşim sayıyorum."der.⁵ Tengri inancının sembolik tasvirlerine Kırım'daki Salt anıtlarının çoğunda rastlıyoruz ve onlar Hazar kağanlığı topraklarının tümünde yaygındı.⁶

* Bu bildiri "Святѣлища культа тенгри у ранних тюрѣк таврики и поднепровья" başlıklı Rusça aslından Türkçeye Risbek Alimov tarafından çevrilmiştir.

¹ Jitie, XI bölüm.

² İ. S. Dujcev, 1951, s. 105-110.

³ Moisey Kagankatvali, 1861, s. 200-202.

⁴ Gazi Barac Tarihi, 1993, s. 54.

⁵ Gazi Barac Tarihi, 1993, 4 bölüm, s. 21..

⁶ Pletneva, 1976, s. 34.

Kırım steplerinde, Azak ve Aşağı Dnepr boyunda VII.-VIII. yy'a ait taş heykellerin bulunması, muhtemelen Tengri inancıyla bağlantılıdır. Feodosya müzesinde yerel kireç taşından primitif bir teknikle yapılmış bir süvari heykelciği muhafaza edilmektedir. Bulunan heykelcikle aynı teknikle ve boyutta yapılmış biri bütün ve fragman şeklindeki beş hayali hayvan heykelciği İ. A. Baranov tarafından Simferopol'ün güney-batı kenarındaki tahrip olmuş bir kurganda bulunmuştur. Bunun yanı sıra Kerç yakınındaki Lenin rayonuna bağlı Mihaylovka ve yarım adanın kuzey-batı kısmında bulunan Şstormovoye köyleri civarında aynı teknikle kireçten yapılmış hayvan tasvirli heykeller bulunmuştur.⁷ Kırım dışında Feodosya heykelciğinin bir benzeri olan yarım metrelik süvari heykeli Novoyakovlevka köyü civarında bulunmuştur ve Novoçerkassk müzesi fonunda yer almaktadır. A. V. Gadlo onu Salt-Mayak heykel grubuna dahil ederek, Protobulgarlara ait olduğunu söyler.⁸ Bu heykellerin tümü Türk tapınaklarından gelmektedir. Zaporjye vilâyeti Tokmak rayonuna bağlı Çernozemnoye köyü civarında bulunan kazı işleri tamamlanmış bir kurgandan bu tapınaklar hakkında yeterince fikir edinebiliyoruz.

Bu yalnız kurgan bozkırın düz kısmında bir kurgan grubundan 3 km. kuzey-batıda bulunuyordu. Kurganın kara topraklı seti çok sürülmüş ve döşemeleri sökülmüştür. Kurganın yüksekliği 0,95 metre, çapı ise 36 metredir. Toprak seti iki usulle yapılmıştır. Gömülü olan kara toprak setin yalnızca merkezinde takip edilebiliyor. Reperden kuzeye doğru 6 metre uzunluğunda ve 1 metre derinliğinde olan sonradan kazılmış bir çukur tespit edilmiştir. Kıta toprağı mevcut değildi. Toprak seti altında biri göçebe ve kütük medeniyetine ait yedi mezar incelenmiştir. İlk toprak set kütük medeniyetine ait 4 no'lu mezarın üzerine yapılmıştır. Toprak setin çapı 10,5 metre, yüksekliği ise 0,8 metredir. Toprak setin altında dört bentli daire şeklindeki bir hendek incelenmiştir. Hendek bentli ve oval şeklindedir. Çapı 19 metre, eni 0,5 metre ve derinliği de 1,3-1,25 metredir. Bentlerin eni 1 metredir, yalnız güney-batı kısmındaki benden genişliği 1,9 metredir. Eninden yapılan kesitte hendek, dibi yuvarlaklaşmış koni şeklindedir. Hendeğin dibinde Orta çağların ilk dönemlerine ait anfor parçaları ve kurgan artıkları olan at kafatasları ile kemikleri bulunmuştur. Muhtemelen, bu dört bentli hendek Güneş ve Gök inancının karakteristik özelliği olan Güneş tekerleğini sembolize ederek bir dinî önem arz etmektedir ve kurban kesimi sonucu ortaya çıkan kemikler doğrudan Tengri inancına işaret etmektedir. Hendeğin kuzey-doğu kısmında 2 no'lu girişi olan göçebe mezarıyla bağlantılı Orta çağlara ait bir tapınağın kalıntıları bulunmuştur. Mezar kurgan merkezinden 0,8 metre güneyde ve 0,7 metre derinlikte bulunmaktaydı. Sonradan kazılan çukur sebebiyle tahrip olmuştur. Çukurun konturu ile yönelimi fark edilemiyor. Tortu bırakılarak meydana gelen katmanda bazı kemikler, demir eşya parçalarıyla tahta tabut kalıntıları bulunmuştur. Hendeğin dibinde açık renkli kireç taşından yapılmış sekiz heykel duruyordu. Dördü yüksek eyerde oturan süvari heykeli, diğer dördü de hayvan heykelleri idi. Komp-

⁷ Olhovsky-Peters, 1991, s. 156, 4. Resim.

⁸ A. V. Gadlo, 1965, s. 43.

leksin dominantı ise evvelâ muhtemelen kurgan merkezinde bulunan insan şeklindeki dikilitaş idi. Bu put hendeğin yukarısındaki kurganın yamacında bulunmuştur. O buraya toprağın sürülmesinden sonra gelmiştir. Dikdörtgen şeklinde, yassı biçiminde olan kireç taşından 9 cm kalınlığında ve 58 cm yüksekliğinde yapılmıştır. Figürün üst kısmında kafa ve dik açılı omuzlar yapılmıştır. Heykelin başının ölçüleri 18x19 cm'dir. Baş gövdeden küçük bir arka ayrılmıştır ve sol omuza doğru eğiktir. Heykelin yüzü yuvarlaktır, Asyalı tipi özellikleri vardır, ki bu özellik heykelin yüzünün şeklinin yanı sıra geniş delikli düzleşmiş burnu, düz dudakları ve gözünden de fark edilmektedir. Açık Asyalı özelliği taşıyan ve büyük şaşlı gözleri olan benzer bir heykel Feodosya yakınında, sürülmüş bir kurganda bulunmuştur ve yerel müze fonunda yer almaktadır. Heykelin baş kısmında kozalak şeklinde ucu olan üçgen şeklinde bir külâhı olduğu gözüküyor. Bu tip baş giysisi VII.-VIII.yy'da Altay ve Güney Sibiryâ Türklerinde yaygındı ve bölgedeki taş heykellerin tipolojisi ve kronolojisi için belirtici özelliklerinden biridir.⁹ Aynı baş giysilerine Kuzey Karadeniz ve Azak boyunda bulunan taş heykellerde de rastlıyoruz. Aynı baş giysili taş heykeller Donetsk vilâyeti Amvrosievsk rayonunda da bulunmuştur.¹⁰ Bu tip heykeller ve kostümlerindeki etnografik detaylar bizim steplere büyük bir olasılıkla Türküt döneminde gelmiştir ve Batı Türk kağanlığına dahil olan Protobulgarlar arasında yaygınlaşmıştır. Bu benimseme Türkütlerle Protobulgarların başta Tengri olan ortak putperest tanrı panteonuna sahip olmalarıyla daha da kolaylaşmıştır.

Heykelin göğsünün sol tarafında sol kolun dirseğinden göğüs merdanesine giden bir merdane vardır. Putun sırtında net bir şekilde X işaretine benzeyen çapraz geniş iki merdane gözükmektedir.

Süvari ve hayvan heykelleri hendeğin kuzey-doğu ve doğu kısımlarında bulunuyordu.

Tapınağa giden yolun her iki tarafında karşılıklı biri birine bakan süvari heykelleri yerleştirilmişti. Onlar tapınağın koruyucularının timsali idiler. Diğer heykeller tapınağın girişine sırtları dönüktü ve sanki Güneş dairesince biri birine yaklaşıyorlardı. Bunların ikisi süvari, diğer dördü de hayvan heykeli idi. Üç heykel hendeğin kuzey-doğu kısmında, geri kalan beşi de hendeğin doğu kesiminde bulunuyordu. Heykellerin tasviri bulunduğu yer sırasına göre, aldığı numaraya göre yapılmaktadır.

No 1 Heykel

Tek parça kireç taşından yapılmıştır. Heykelin bir yüzü dikey olarak yontulmuştur, diğer yüzünde ise biraz düzeltme yapılmıştır. Aletin izleri çok az fark ediliyor. Atın figürü kabataslak olarak yapılmıştır. Gövdesi kısa ve boynu ile sağrısı oransız biçimde iriyarıdır. Atın kafasının bir kısmında uzunlamasına bir yamaç vardır. Onun somağı kalkıktır, tepesinde ise büyük bir ihtimalle Türklerde at süsü

⁹ Mogilnikov, 1991, s. 38, 22, 9-10 resim.

¹⁰ Geraskova, 1991, 12 resim.

olan ve atın alnını kapatan parçanın kabataslak şekli olan bir çıkıntı vardır. Baş kısmının detayları tam olarak işlenmemiştir. Atın yelesi mevcut değildir. Kuyruğu kabataslak olarak yapılmıştır. Süvari at üzerinde dik oturuyor. Kafası ve gövdesinin sağ tarafı parçalanmış, sol tarafı ise kolu ile birlikte yontulmuştur. Süvarinin sağ eli dirseğinden büküktür ve karın bölgesinde elinde bir kap tutuyor. Süvari figürünün boyu 15 cm, genişliği ise 13,5 cm'dir. Heykelin burun kısmından kuyruğuna kadar uzunluğu 71 cm, temelinin uzunluğu 35 cm, atın sağrısının uzunluğu 35 cm, kafasının uzunluğu 22 cm ve yüksekliği de 14,5 cm'dir. Heykelde kap şeklinin olması ve onun bulunduğu yeri itibariyle bu heykel ile Altay, Tuva, Güney Sibirya ve Güney-Doğu Avrupa'daki ilk Türk taş heykelleri arasında bağlantı kurulabilir.

No. 2 Heykel

Hayvan tasvirli heykeldir. Kireç taşı yığınından yapılmıştır. Hayvanın figürü çok uzamıştır. Kafasının ön kısmı eskiden parçalanmıştır. Kulak ve kuyruğu bariz bir şekilde ortaya çıkıyor. Kafası hafiften sağ tarafa çevrilmiştir. Sırtı kafa kısmından kısa kuyruğuna doğru eğiktir. Kuyruğun uzunluğu 4,5 cm'dir. Kulakları üçgen biçimindedir. Heykelin kulaklarından kuyruk ucuna kadar uzunluğu 60,5 cm, boyu 30,5 cm, heykelin temelinin uzunluğu 43,5 cm'dir. Bu hayvan heykelinin diğer hayvan heykelleri ile birlikte kabile totemi olduğunu düşünebiliriz.

No. 3 Heykel

Ayı tasvir edilmiştir. Kireç taşı yığınından yapılmıştır. Hayvanın gövdesi kabataslak yapılmıştır. Somağı kalkıktır ve güzel işlenmiştir. Somağı, elmacık kemikleri, burnu ve dili kabarık rölyefte yapılmıştır. Gözleri ve burun delikleri çift girinti ile verilmiştir. Hayvanın ağızı biraz açık ve dili dışarıya çıkmıştır. Kafası iriyarıdır. Alın kısmı uyumlu bir şekilde burun kısmına dönüşüyor. Çenesi yuvarlaklaşmış biçimindedir. Yelesi kabataslak olarak belirtilmiştir. Heykelin temelinde geniş bir oyuk vardır. Heykelin uzunluğu 80 cm, yüksekliği ise 51 cm'dir. Kafasının uzunluğu 30 cm, boyu 21 cm'dir, burnunun genişliği 9 cm, göğsünün genişliği 20 cm, kulaklarının uzunluğu 9 cm, eni 7 cm'dir. Heykelin alt kısmındaki ize göre, bu heykel de diğerleri gibi kısmen yere gömülü idi ve dikey vaziyette duruyorlardı. Heykel grubu içerisinde bu heykel sağdaki muhafız süvari heykelinden hemen sonra duruyordu.

No. 4 Heykel

Süvari heykelidir. Bu muhafızın heykeli tapınak girişinin sağ tarafına yerleştirilmiştir. Atın figürü asimetric ve kabataslaktır. Atın kafası, boynu, sırtı ve kuyruğu az çok işlenmiştir. Kafası oransız biçimde küçüktür, yuvarlaktır ve boynu da kısadır. Kulakları uzunlamasına bir çıkıntı şeklinde yapılmıştır. Kulaklarından burun kısmına kısa bir merdane geçmektedir. Kaş üzerindeki yay biçimindeki çizgiler hemen hemen gözüküyorlar, burnu ise kırıktır. Kafasında yatay biçimde ağız yapılmıştır. Gözleri yoktur. Kulaklarından dikey biçiminde olan boynu üzerinden

merdane kesitinde üçgen şeklinde yele sarkıyor. Kuyruk aşağı yukarı bütünüyle kırılmıştır. Boynunun temelinde oval biçiminde, hafiften oyuk direk biçiminde yapılmış olan eyer vardır. Eyerin altında kolan kayışlarını taklit eden kısa düz merdaneler vardır. Eyer üzerinde süvarinin kayışlı figürü oturtulmuştur. Muhafızın küçük, fakat masif kafası gövdeden derin bağla ayrılmıştır. Kafanın alın kısmından yukarısı kırıktır. Yüzü geniştir. Gözleri ve ağzı doğru olmayan girintiler ile belirtilmiştir. Göğsü öne doğru çıkıktır. Omuzları düzdür. Silindir biçimindeki kolları dirsek kısmında büküktür ve karın bölgesinde dik açılı bir kap tutuyor. Heykelin yüksekliği 55 cm, genişliği 12,5 cm'dir. Süvarinin boyu 14 cm, omuz kısmındaki genişliği ise 13 cm'dir. Kabın eni 4 cm'dir. Eyerin uzunluğu 18 cm, boyu 4 cm ve genişliği de 13 cm'dir.

No. 5 Heykel

Bir atlı heykelidir. Heykel bir kireç taşı yığınınından ve dar ucu olan oyma kalemle yapılan teknikte yapılmıştır. Üst kısımda düzeltmelerinin izlerine rastlanıyor. Heykel primitif ve asimetriktir. Atın kafa, boynu, kulakları ve kaş üstündeki yay biçimindeki çizgileri bariz bir şekilde ortaya çıkıyor. Somağın ön kısmı kırıktır. Gözleri yoktur. Süvari figürü düz direk şeklinde yapılmıştır. Figürün altında temelin merkezinde oyuk yapılmıştır. Heykelin somağından arka kısmına kadar toplam uzunluğu 49 cm'dir. Temelden sagraya kadar 29,5 cm'dir. Süvari figürü yuvarlaktır ve çapı 12 cm'dir.

No. 6 Heykel

Hayvan heykelidir, büyük bir olasılıkla ayı tasvir edilmiştir. Büyük bir kireç taşı yığınınından yapılmıştır. Figürün geniş elmacık kemikli kafası, biraz açık olan ağzı, girinti şeklindeki burun delikleri ve yuvarlak çıkıntı şeklindeki kulakları bariz bir şekilde ortaya çıkıyor. Alnından sırtına doğru kabataslak merdane şeklinde ense kökü işlenmiştir. Sırtı yay şeklinde eğiktir. Hayvanın gözleri işlenmemiştir. Sol böğürü biraz yuvarlaklaşmış, sağ tarafında ise küçük bir kırıntı vardır. Heykelin burundan arka kısmına kadar olan toplam uzunluğu 79 cm, temelden ense kökünün ucuna kadar 35,5 cm, somağının uzunluğu 28 cm, eni ise 19 cm'dir.

No.7 Heykel

Bir süvari heykelidir. Yeri tapınak girişinin sol tarafında muhafızdan hemen sonra gelirdi. Heykel primitiftir ve bir kireç taşı yığınınından yapılmıştır. Üzerinde dar uçlu oyma kalemle benzeyen aletin izleri gözüküyor. Heykelin üst kısmı oymanın yanı sıra özenle düzeltilmiştir. Atın kafası, burun delikleri, gözleri, ağzı, kulakları, yelesi ve kuyruğu bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Oran bozulmuştur. Atın böğrü bir taraftan dikey olarak yontulmuştur. Diğer böğrü ise hafiften yontulmuş ve düzeltilmiştir. Atın sırtında süvarinin ata nispeten küçük bir figürü vardır. Süvarinin kafası kopuktur. Figür dikey bir direk şeklinde yapılmıştır. Elleri dirseklerinden büküktür ve karın bölgesine bir kap basıyor. Süvari fazla yüksek olmayan, aşağıya

inen kolan bağları olan, oval bir eyerde oturmaktadır. Heykelin atın burnundan kuyruğuna kadar toplam uzunluğu 75 cm, boyu da 42,5 cm'dir.

No. 4 Heykel

Bir yabancı domuz heykelidir. Yassı biçimindeki kireç taşından yapılmıştır. Hayvanın kafası işlenmiştir. Düz rölyefte hayvanın burnu, somağı ve kulakları işlenmiştir. Kulakları yarı daire şeklinde yapılmıştır. Derinleştirilmiş oyuklarla burun delikleri ve düz alında yan yana yapılan gözler belirtilmiştir. Figürün temelinde genişçe bir oyuk var. Hayvanın duruş şekli domuzun somağı kalkık olduğunu göstermektedir. Heykelin boyu 49 cm, uzunluğu 62 cm ve kalınlığı 11 cm'dir.

Sudak kalesinin kuzey-doğu kısmında bulunan VII yy.ın ikinci yarısına ait tapınak büyük bir ihtimalle Tengri inancıyla bağlantılıdır¹¹.

Bu tapınak kule tipindeki 2 metre yüksekliğinde, çapı en az 5 metre olan yuvarlak bir taş yapıdır. (Onun büyük bir kısmı Hazarların savunma duvarları ile kaplı olduğu için net ölçüleri alınamamıştır). Tapınağın sunağı temeli olmadan kil üzerine kireç taşı blokları konularak yapılmıştır. Güney tarafından kuleye kesin kuzey-güney eksenine göre yön gösteren 3 metre uzunluğunda kaldırım yapılmıştır. Onun uzunluğu 1,5-1,7 metre, eni 0,5 metre olan şist yassıları büyük bir deprem sonucu parçalanmadan önce batıdan bir sıra döşeme yüksekliğinde olan krepidaya dayanıyordu. Taş yığınının kaldırılması sırasında girişin sade ip süsü ile şekillendirilmiş büyük blokları ve kireç taşından yapılmış basamaklı kornişin parçalarına rastlanmıştır.

Buluntuların topografyasına göre giriş sunakla kaldırımın birleştiği noktada idi. Sunağın kenarlarından ise basamaklı korniş ile kaplı bir kemer dizisi vardı. Sunağın kaidesinde kurban kesildiğinde kanı toplamak için oyulmuş altı çukurlu taştan yapılmış ayin masası ile ilk dönem Bizans mezar taşından insan biçiminde, kireçten yapılmış dikilitaş bulundu. Dikilitaş büyük bir ihtimalle sunağın merkezindeki ayin masasının önüne koyulmuştu. Bunun yanı sıra sunağın kaidesinin kuzey tarafında içinde iki adet insan biçimindeki küçük taş heykelcik olan küllük bulunmuştur.

Onlardan biri özel seçilen demir filizinden yapılmıştır ve çok az işlenmiştir, diğeri ise ufak taneli kireç taşından direk şeklinde yapılmış ve yüzü net bir şekilde, ancak gözleri, ağız ve burnu kabataslak işlenmiştir. O Sarkel'de bulunan üzerine yamçı giymiş putun aynısıdır.¹² Her iki heykelin yüz kısmı parçalanma izleri taşımaktadır. Bunu da muhtemelen Stefan Surojskiy'in Jitie'sinde gösterdiği Hristiyanlığın putperestliğe karşı mücadelesi ve Sugdey'in ilk papazının putperest tapınağını yok etmesiyle ilgisi vardı. Sunakla krepidanın yığınlarının kaldırılması sırasında dar boğazlı Bizans anforlarının, kırmızı cilalı kumbaraların, *Late C* tipi tabakların kırıklarına rastlanmıştır ve bu da ilk taş tapınağın tahribata uğramasını en geç VII. yy'ın ikinci yarısı olarak tarihlendirmemize imkân veriyor. Bunun yanı sıra

¹¹ İ. A. Baranov, 1191, s. 147.

¹² Pletneva, 1986, s. 65

Penkov tipindeki balçıktan yapılmış mutfak takımı parçaları bulunmuştur. Deprem sonucu yıkılan tapınak onarılmış ve küllük büyüme devam etmiştir. Orada VIII.-IX. yy olarak tarihlendirilen Karadeniz boyuna has anforlarla beyaz ve kırmızı boya ile boyanmış dalga süsü olan küpler bulunmuştur. Küllüğün bu kısmında dikdörtgen şeklindeki küçük ayın alanları temizlenmiştir.

Onlarda büyük miktarda hayvanların parçalanmış ve yanmış kemikleri, çeşitli süs eşyaları ve hayvanların olduğu gibi insan kemikleri de bulunmuştur. Bu da orada insanların da kurban edildiğini gösteriyor.

Bu Alan Sugdey Türkleri için daha sonraki dönemlerde de kutsal sayılmıştır. Hazarlar tarafından IX. yy'ın ortalarında savunma duvarlarının inşa edilmesinden sonra ilk tapınağın yerine şehir yönünde dik açılı taş duvarlarla çevrili yeni tapınak inşa edilir. Ayın alanı üzerine kum dökülerek kireç serpiştirilmiştir. Oranın temizliği sırasında içerisinde kurban edilen hayvanların parçalanmış ve yanmış kemik, Salt-Mayak çanak çömlekleri, uzun boğazlı testi ve IX.-X. yy'a ait yerel özellikler taşıyan Karadeniz boyu anfor parçaları yatan dokuz ocak bulunmuştur. Ocakların birinde at dizgini (kemirmek için atın ağzına konulan demir parça ile birlikte) ile düz sırtlı demir bıçak bulunmuştur. Küllükte ise çok sayıda ince duvarlı çanak çömleğin yanı sıra Konstantinopolis'teki imparator imalathanelerinde üretilen ve IX-X yy'ın ikinci yarısına ait olan Mongan tipindeki, "Yatık yaka" şeklindeki anforların parçaları bulunmuştur.

İlk tapınağın görkemli olduğu ve sürekli yenilendiğine göre bu tapınak Sugdey halkının bütünü için ortak idi, diğer bir ifadeyle Hazar tümeni askerlerince kabileler arası üst tanrının tapınağı vazifesi görmekteydi. Büyük bir ihtimalle yukarıda denildiği gibi, VIII. yy'da Sugdey'de putperestliğin ve kurban kesmenin çok yaygın olduğunu yazan Stefan Surojskiy'in Jitie'sinin detaylı varyantında işte bu tapıntan bahsedilmektedir.¹³ Bir benzer tapınak V. L. Mits tarafından Aluston'da Hazar savunma duvarları dışında bulunmuştur. Ateş ve Güneş kültü ile ilgili benzer küllükler Dağistan'ın kıyı bölgesindeki Urtsek (Varaçan) harabelerinde vardır.¹⁴

Putperestlik inancı ile ilgili çok sayıda yabanî domuz dişleri ve koç kafası şeklindeki muskalar vardır. Türklerin defin merasimindeki Güneş kültünün yankısını kömür ve kireç ilâvelerde görüyoruz. Kırım Türklerinin Şamanlığı hakkında Hersones'te bulunan tunç heykelciklerle Şaman değneğinin üstünde erkek özellikleri bariz bir şekilde gösterilen insan biçimindeki tasvir tanıklık etmektedir. Böylece Kırım Hazaryası halkının "Azizlerin Hayatında" gösterilen putperestlik inancı arkeolojik materyallerle de ispat edilmekte ve dinî unsur olarak etnografik materyallerde gözükmektedir.

VIII.-IX. yy'da Türk toplumunun gelişimi ve devlet kurumlarının oluşması yönetici sınıfın ideolojisinde değişimlerin olmasını mecbur kıldı. Hazar kağanlığının göçebe ve yarı göçebe halkında hâkim olan çok sayıdaki putperest inanç ve adet

¹³ Vasilyevskiy, 1915, s. 85-86.

¹⁴ Magomedov, 1983, s. 156

feodalleşen kabile reislerini tatmin edemiyordu ve kağanlık ile onun Kırım'daki bölgesindeki kökten değişimlere uymuyordu. Bozkır imparatorluğunun koskoca topraklarında Türk boylarını kendi siyasî çıkarlarına tâbi etmeye çalışan idareci klanları tarafından desteklenen tek tanrılı dinlerin mücadelesi başlamıştır. Kırım'da halk üzerinde diğerlerine kıyasla daha etkili olan dinler Ortodoksluk ile Yahudilik olmuştur.

Sonuç

Bulgarlarla Hazarların ilk dönemlerdeki tarihini yansıtan yeni yazılı kaynak olan Gazi Barac tarihinde Türk putperest panteonunda Tangra adlı tanrının üstün yere sahip olduğu birçok kez tekrarlanmıştır. Onun adıyla insanlar kurban edilirdi be yine onun adıyla bekler han tahtına çıkarlardı. Tengri'ye kurban olarak atları keserlerdi ve "Onların kanlarını kutsal ağaçların etrafına dökerlerdi". Tengrinin sembolik tasvir olan Güneş şeklindeki muskalar Tavrika'daki protobulgar anıtlarında vardı ve Hazar kağanlığının tüm topraklarına yayılmıştı. Tengri kültü ile muhtemelen, Kırım'ın ve Azak boyunun steplerindeki kurgan tapınaklarında bulunan VII.-VIII. yy'a ait taş heykellerin bağlantısı vardı. Bu heykellerin rekonstruksiyonu ancak, Çernozemnoye köyü civarındaki Moloçnaya nehrinde bütünüyle sağlam olarak kalan kurgan tapınağın bulunmasından sonra mümkün olmuştur. Tepesinde insan biçimindeki heykel duran kurganın etrafında içinde dördü süvari, diğer dördü de hayvan figürü olan sekiz heykel olan dört bentli hendek kazınmıştır. Onlar sembolik olarak güneşin etrafında koşuyorlar. Hendekte kurban edilen hayvanların izler, yani at kafatası ve kemikleri ile Bizans anforlarının parçaları bulunmuştur. Aynı inanca VII. yy'a ait Sudak kalesinde bulunan tapınağı da ait edebiliriz. Bu tapınak kule tipindeki yuvarlak bir yapıdır. Merkezinde taş put ile kan toplanması için oyulan altı çukurlu taştan yapılmış masa olan sunağa kaldırım taşı döşenmiş bir yol giderdi. Masada net bir şekilde is izleri gözükmemektedir, sunağın kaidesinde ise yıllarca atılan yanık ve kömür atıkları sonucu oluşan büyük bir küllük kazınmıştır. Bu küllükte ise net bir şekilde içerisinde yanmış hayvan ve insan kemikleri bulunan ayin alanları görünmektedir. Tapınağın muazzam olması onun Hazar Sugdey'inin tüm Türk ahalisi için ortak bir tapınak olduğunu göstermektedir. Büyük bir ihtimalle Sugdey'de VIII. yy'da putperestliğin çok yaygın olduğunu belirten Stefan Surojskiy'in Jitie'sinde işte bu tapınaktan bahsedilmektedir.

KAYNAKLAR:

1. İ. A. Baranov, Hazaro-bolgarskiy gorizont srednevekovoy Sugdei, *Problemi na prabalgarskata istoria i kultura*, II, Sofya, 1991.
2. V. G. Vasilyevskiy, Vvedenie v Jitie sv. Stefana Surojskogo, *Trudi*, II, Petrograd, 1915.
3. A. V. Gadlo. Glinyanaya statuetka v sobranii Novoçerkasskogo muzeya, *KSIA AN SSSR*, 104, Moskva, 1965.

4. *Gazi Barac tarihi, Bahşi İman, Cafar Tamphu, Svod Bulgarskih letopisey, I, Orinburg, 1993.*
5. L. S. Geraskova, *Skulptura srednoviçnih koçevnikov stepiv shidnoy Evrope, Kiev, 1993.*
6. *Istoria agvan Moyseya Kagantvatsi, pisatelya X veka, Sankt Peterburg, 1861.*
7. Skazanie o načale slavyanskoy pismennosti. (Ön sözü, çevirisi ve tanıtma B. N. Flori'nindir), *Pamyatniki srednevekovoy istorii narodov Tsentralnoy i Vostoçnoy Evrope, Moskva, 1981.*
8. V. S. Olhovskiy-B. G. Peters, Pannesrednevekoviy materialı Mihaylovskogo arheologičeskogo kompleksa v Krimu, *Problemi arheologii Severnogo Priçernomorya, Herson, 1991.*
9. V. V. Otroşçenko, Ohranniye raskopki v rayone reki Moloçnoy, *Problemi ohrani i ssledovaniya pamyatnikov arheologii v Donbase, Donetsk, 1987.*
10. V. V. Otroşçenko-N. V. Kovalev-V. V. Dorofeev-Y. A. Rassamakin-N. G. Saliy-S. J. Pustovalov-V. İ. Golişkina-S. V. Polin, Otçet o raskopkah Zaporpojskoy ekspeditsii v 1980 godu (Severo-Rogaçevskaya orositelnaya sistema), *Arhiv İstituta Arheologii NAN Ukraini.*
11. S. A. Pletneva, *Hazarı, Moskva, 1976.*
12. M. G. Magomedov, *Obrazovanie Hazarskogo kaganata, Moskva, 1983.*
13. V. A. Mogilnikov, Tyurki, *Stepi Evrazii v epohu srednevekovya, Arheologiya SSSR, Moskva, 1981.*
14. J. Dujcev, Zur literarishen Ronstantins der Philosophen, *Byzantinische Zeitschrift, 1931.*